

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94-92

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.1>**Бакуменко О.О.**

Українська інженерно-педагогічна академія

Є.С. ГОРДІЄНКО ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1860–1890-Х РР.

В статті розглянуто внесок видатного громадського діяча – Є.С. Гордієнка, у діяльність земських установ Харківської губернії останньої третини XIX ст. Земські установи, створені внаслідок реформи 1864 р., залишили глибокий слід у вітчизняній історії, значно сприяли розвитку соціально-економічної та культурної сфери життя суспільства. В рамках діяльності установ земського місцевого самоврядування розвинувся земський ліберальний рух, який сприяв формуванню засад громадянського суспільства, толерантності, відповідальності тощо. Діяльність земств була б неможливою без людей – ентузіастів, справжніх патріотів своєї Вітчизни, які прагнули змінити життя на краще. Саме таким громадським діячем був Є.С. Гордієнко – дворянин, професор університету, міський голова, земський гласний та голова повітової земської управи.

В статті робиться спроба простежити основні напрямки діяльності Є.С. Гордієнка в якості гласного губернського земства, та з'ясувати, які з його ініціатив були впроваджені земством в життя і як вплинули на його діяльність. Протягом понад 30 років, Є.С. Гордієнко плідно працював в сфері економічної, просвітянської та обмеженої політичної діяльності земств.

Окрему увагу у статті приділено внеску Є.С. Гордієнка в спробі земської громадськості домогтись участі народних представників у вирішенні нагальних проблем тогочасного життя суспільства і держави. Визначено причини, через які ряд прогресивних пропозицій Є.С. Гордієнко та ліберальної партії харківських земців залишились невдоволеними центральною владою, місцевою адміністрацією або земським керівництвом. Розглянуто особистий вклад Є.С. Гордієнка в розвиток народної освіти губернії. Зроблено висновок, що не дивлячись на значне обмеження діяльності земців умовами авторитарного режиму імперії, активна громадянська позиція Є.С. Гордієнка дозволила йому значно вплинути на діяльність земств Харківщини і її досвід є корисним і для сучасних діячів системи місцевого самоврядування.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, земство, земські гласні, земський лібералізм, земська діяльність, земська освіта.*

Постановка проблеми. Буржуазні реформи другої половини XIX ст. здійснили великий вплив на соціально-економічний розвиток українських земель. Окреме місце в переліку цих реформ займає Земська реформа 1864 р. Саме завдяки ній, вперше різні шари населення отримали доступ до участі у вирішенні питань місцевого життя. Земства принесли в тогочасний соціальний лад цілий ряд нових рис, зокрема всестановість, виборність, самофінансованість, толерантність тощо. Попри всі свої недоліки, попри обмеження авторитарного імперського режиму, земські установи стали полем, де небайдужі представники суспільства

могли реалізувати свої громадські прагнення. Завдяки цілому ряду земських діячів, за понад 60 років існування земства, було побудовано нову систему освіти, охорони здоров'я, страхування, статистики тощо. Всі ці досягнення були б неможливі без ентузіастів своєї справи, справжніх патріотів свого регіону та країни. Одним з таких діячів був харківський дворянин, гласний Харківського губернського земства Єгор Степанович Гордієнко. Він віддав земській роботі понад тридцять років свого життя. Дослідження діяльності видатних земців є актуальним і сьогодні, адже дозволяє створити більш цілісну картину історії

земського самоврядування, оцінити вклад земств в соціально-економічний та культурний розвиток окремих регіонів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Майже кожен дослідник історії Харківщини другої половини ХІХ ст., здійснюючи свої наукові розвідки, неодмінно згадував постать Є.С. Гордієнка [1]. Цей й не дивно, адже він займав дуже активну громадянську позицію і зробив багато для розвитку нашого регіону. Соціально-економічними поглядам професора Є.С. Гордієнка присвячено статтю Т. Літвінової [2]. Проте, ми не стикались із спеціальними дослідженнями, присвяченими діяльності Є.С. Гордієнка саме в земській сфері.

Мета статті. В даній статті робиться спроба узагальнити відомості щодо участі Є.С. Гордієнка в діяльності земських установ Харківської губернії останньої третини ХІХ ст. та зробити висновки щодо значущості його постаті для історії українського самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Єгор Степанович Гордієнко походив з дворянського роду з Охтирки. Довгий час займався науковою та викладацькою роботою. Але з кінця 1850-х років повністю присвятив себе громадській діяльності. Він був активним учасником як міського, так і земського самоврядування. Саме про участь його у діяльності останнього ми й будемо говорити в цій статті. Перші губернські земські збори на Харківщині були скликані у 1865 р. Є.С. Гордієнко було обраним гласним по дворянській курії. На той час він був вже добре знаною і поважною людиною в губернії. Про це говорить хоча б той факт, що на перших же зборах він був обраний до складу і редакційної і ревізійної комісії губернського земства. Це були дуже відповідальні посади. Редакційна комісія готувала всю документацію земства, а ревізійна складала розкладку земського оподаткування, стежила за фінансовими видатками, перевіряла звіти губернської управи [3]. Починаючи, з цього часу, жодна важлива справа губернського земства не обходилась без Є.С. Гордієнка.

Є.С. Гордієнко був людиною небайдужою і відповідальною. Він в числі перших звернув увагу на ті недоліки земського самоврядування, що заважали йому плідно працювати. Зокрема, за Положенням 1864 р. межі компетенції земств не були чітко визначені, що практично протягом всього їх існування призводило до непорозуміння як з адміністрацією, так і з іншими установами. Є.С. Гордієнко, зауважував, що в Положенні «обов'язки земства визначені неясно, господарська частина... недостатньо розмежована з іншими відомствами»

[4]. Він також писав, що « ми не шукаємо розширення прав земств, але бажаємо, щоб права і обов'язки його були точно визначені» [5, с. 64].

Нагальною потребою земств було спілкування між собою для обміну досвідом і з суспільством для кращого розуміння потреб місцевості. В грудні 1877 р. Є.С. Гордієнко запропонував видавати земський безцензурний журнал. Він зауважував, що «...журнал потрібен земству для вираження громадської думки. Але неодмінно треба, щоб ця думка була вільна, публічна і гласна... Від цього буде залежати успіх земської справи» [4, оп. 1, д. 71, арк. 1а-5]. На жаль, це клопотання було відхилене через побоювання місцевої і центральної адміністрації, що такий журнал може стати ареною для антиурядової пропаганди. І хоча боротьба ліберальних земців за створення безцензурного журналу тривала далі, проте втілити в життя цю ідею не вдалося.

Натомість, земці активно використовували регіональну пресу для проведення своїх думок. Зокрема газета «Південний край» неодноразово розміщала статті Є.С. Гордієнка з актуальних проблем земського життя таких, як стан сільського господарства в губернії, організація статистичних робіт, критичні зауваження щодо роботи губернських зборів [6].

Земські ліберальні діячі бачили в своїх установах не лише інструмент для вирішення соціально-економічних питань, але й певний зародок народного представництва. Майже з початку свого існування земства, демонструючи вірнопідданські настрої робили дуже обережні натяки на конституційні перетворення. Не було виключенням і Харківське земство. Найперший адрес (звернення) харківського земства до влади було підготовлено у 1872 р. ніким іншим, як Є.С. Гордієнком. Намагаючись довести корисність земського народного представництва, автор записки наводив на захист благонадійності земства ряд доводів, вказував на його повну непричетність «до злочинних справ пропаганди», що революціонери «люди зовсім чужі земському середовищу». В записці, підготовленої до земських зборів, яка лягла в основу адреси Є.С. Гордієнко звертав увагу уряду на те, що «є одне важливе знаряддя земства, за допомогою якого воно могло б здійснити сприяння уряду – це громадська думка, якої в нас немає, оскільки немає органу для висловлення його; вона залишається німою, знаходиться під контролем і не може висловлюватись вільно». Наприкінці він писав: «Земство бажало б об'єднати усі свої сили не лише для своїх економічних потреб і користі

держави, щоб в ці важкі часи, що ми переживаємо, воно могло б стати дійсною опорою урядові» [8]. Кінцевий варіант адресу, який був надісланий зборами до влади, що думку була виражав набагато обережніше «Якщо для попередження і викоренення зла, чуждого руському серцю, потрібні були б дружні зусилля усіх станів, то земство першим відгукнеться на закличний голос царя. Завжди і всюди воно готове буде довести, що волю його воно поважає як заповітну святиню своїх пращурів, що оберігає закон і правду, цілість державного організму і благовладштування народу» [9]. В листопаді 1878 р. Харківське губернське земство по ініціативі Є.С. Гордієнко, знов виступило зі зверненням, в якому знайшли відображення ті ж самі думки і прохання дати вірному народові «... те, що дав болгарам» (т.е. конституцію) [8, арк. 10]. Своїм зверненням харківські земці спонукали до таких же дій Полтавське і Самарське земства. Як наслідок, Міністерство внутрішніх справ заборонило обговорення на земських зборах подібного роду петицій [10].

Окрім досить складних відносин з центральною владою, певні дискусії і непорозуміння відбувались і в самих земствах. Станова розмежованість в земствах існувала з самого початку. Група ліберально налаштованих губернських гласних в особі Є.С. Гордієнко, З.К. Бекарюкова, та інших знаходилась в перманентному конфлікті з групою представників «поміщицької партії» очолюваної А.Р. Шидловським (головою губернського дворянства, а отже і губернських зборів). Ці дві групи часто не знаходили спільної мови по питаннях, що стосувались соціальної політики та земельних питань. [11, с. 276]. Оскільки значна кількість гласних була дворянами і власниками земель, цілий ряд питань мав для них особисте економічне значення.

На самому початку діяльності земства виникла питання про форму здійснення повинностей, що лежали на податкових станах. На зборах губернського земства 18 жовтня 1866 р. Є. С. Гордієнко запропонував перейти з натуральних повинностей на грошові причому рівномірно розподілити їх між всіма станами, що підлягають оподаткуванню [12]. Ця пропозиція була підтримана гласними від селян, але вкрай вороже сприйнята рядом гласних-поміщиків, які вважали розверстку натуральних повинностей, трансформовану в грошові засоби на купецькі та дворянські маєтки, «явним порушенням закону і прав, дарованих цим станам Найвищою владою». [13]. Зокрема дуже різко проти пропозиції Є.С. Гордієнка виступив очіль-

ник губернських зборів, губернський голова дворянства – А.Р. Шидловський. Доводиться визнати, що на той момент Харківське земство погодилося з позицією крупного дворянства.

Зі скасуванням кріпацтва, виникла нагальна проблема у перегляді системи оподаткування. У дореформений період, вона базувалась на подушному принципі. Потреби буржуазного розвитку вимагали значних змін в цій системі. Ряд земств, в тому числі і Харківське, розглядав питання про заміну подушного податку оподаткуванням приватних садіб та земель селянських громад. На черговому засіданні губернських зборів 1871 р. з цього приводу розгорнулись активні дебати. Ліберальне угруповання гласних на чолі з Є.С. Гордієнко та З.І. Бекарюковим наполягала на заміні подушного податку з селян всестановим податком з земельних володінь [14]. Через деякий час губернська управа направила губернаторові листа з проханням дозволити участь земств у обговоренні питання про перехід з подушного податку на всестановий. Але губернатор відхилив це прохання, як таке, що не має прямого відношення до обов'язків земства [15].

Новий етап протистояння ліберальної та консервативної партій в губернському земстві з приводу економічних питань був пов'язаний з неврожайми 1880-х рр. Погіршення економічного положення простого населення губернії покликано до появи на світ питання про створення кредитних установ для селян. Власне, вкрай незадовільний стан селянського землеволодіння, що потребував негайної допомоги констатувався і в ряді соціальних досліджень того часу [16]. Одну з причин такого положення селян ліберали бачили в малоземеллі. Тому кредити на придбання землі трактувались ними з одного боку, як засіб боротьби з малоземеллям, а з іншого – як засіб поступового призвичаєння селянства до прогресивних буржуазних тенденцій господарства.

Є. С. Гордієнко, на чолі групи ліберальних гласних, став на захист кредитування, яке дало б можливість селянам розширити своє землеволодіння. На земських зборах 1881 р. він зазначав, що положення селян є складним. По суті, селяни є єдиними покупцями землі і це дає землевласникам, які продають землю, простір для спекуляцій, завищення цін тощо. Земство зобов'язане допомогти придбати землю хоча б з інтересів «розумного егоїзму» адже така продаж-купівля потрібна і поміщикам [17].

Мабуть, розумний егоїзм мав місце, бо ця пропозиція мала наслідки. На губернських зборах

17 грудня 1881 р. було прийнято рішення про створення фонду особливого капіталу для сприяння селянам у придбанні землі. А у 1882 р. було відкрито Селянський банк. [17, с. 84].

Подальший буржуазний розвиток губернії виводив на порядок денний і інші питання економічного характеру, де перетинались інтереси поміщиків та молоді буржуазії. Так, на початку 1870-х р. Є.С. Гордієнко зауважував на губернських зборах, що земству слід «...звернути увагу на становище нашого сільського господарства, торгівлі та інших промислів – вони перебувають у жалюгідному стані» [18]. З цього приводу ним була запропонована спеціальна записка. Після ознайомлення з нею, губернські збори визнали, що стан сільського господарства і торгівлі «дійсно заслуговують серйозної уваги і вимагають заходів для покращення умов» а Є.С. Гордієнку було висловлено вдячність від зборів за роботу [19]. Губернським земством, за пропозицією Є.С. Гордієнка було підготовлено клопотання про створення спеціальної комісії, що мала дослідити причини економічного занепаду губернії і розробити способи покращити це становище [20]. До речі, в подальшому, подібна комісія була створена на урядовому рівні і до її складу було запрошено в тому числі і земців.

Протягом 1870-х рр. харківські земці (при активній участі Є.С. Гордієнка) внесли цілий ряд пропозицій пов'язаних з вивченням і поліпшенням економічного розвитку губерній, але оскільки авторитарна імперська влада дуже обережно ставилась до громадських ініціатив, більшість цих клопотань не було задоволено.

Важливою галуззю діяльності ліберальних харківських земців і Є.С. Гордієнка зокрема, була сфера народної освіти. Саме підвищення рівня освіченості народу здавалось лібералам запорукою формування нової людини, ініціативної, позбавленої забобонів кріпацької епохи. Діяльність земств, в тому числі і Харківського, була досить широко пов'язана з відкриттям народних земських шкіл, сільськогосподарських професійних шкіл і ремісничих училищ. Тим більш, що статтею 3478 земського «Положення», саме на губернське та повітові земства покладалась обов'язки турбуватись про народну освіту [21]. Вже у 1877 р. завдяки активності З. І. Бекарюкова і В. І. Бекарюкова, Є. С. Гордієнка, А. А. Телятнікова, було ухвалено постанову про облаштування 11 зразкових двохкласних училищ. Земства цього ж року асигнували 10 тис. руб. для видачі безвідсоткових позик на будівництво і ремонт шкіль-

них приміщень. Наступного року за пропозицією Є.С. Гордієнка було засновано книжковий склад спочатку при губернській а потім при повітових управах [9, т. 4, с. 318].

Робота у сфері народної освіти йшла не надто гладко. Проте за період 1899– 1908 рр. кількість земських шкіл в Харківській губернії зростає з 77 до 154 [9, т.4, с. 323]. Такий результат став можливим, лише завдяки попередній наполегливій праці багатьох діячів земства і їх безпосередній фінансовій участі. Є. С. Гордієнко, у 1892 р. передав у Харківську контору Державного банку 8000 руб., відсотки з яких йшли на забезпечення земських початкових народних училищ. Широкого розголосу набуло відкриття гласним у своєму маєтку Кадниця Харківського повіту в 1893 р. за власні кошти на власному дворі земської народної школи взявши її забезпечення повністю на свій кошт. Надалі, цій школі було присвоєно його ім'я. До 40-річного ювілею Харківського земства в губернії працювало 576 земських народних шкіл, у яких навчалось 31502 учнів; 1561 народне училище всіх відомств, в яких навчалось 108487 учнів і працювало 2275 вчителів [22]. Є.С. Гордієнко заповів понад 40 тисяч карбованців губернському земству на утримання початкових шкіл. Завдяки таким гласним як дворянин Є. С. Гордієнко, земства в цілому звернули увагу на питання про поширення початкової освіти, що в свою чергу сприяло підвищенню рівня грамотності сільського населення та побутової культури селянства, що було вкрай важливо в умовах розвитку буржуазних відносин на наших теренах того часу. Справу Є. С. Гордієнко продовжила його донька – Олександра. У другому маєтку Є. С. Гордієнко – у с. Непокритому Харківського повіту – в 1899 р. вона на свій кошт відкрила ясла для селянських дітей. Всі потреби цих ясел оплачувались нею за рахунок особистих коштів [22].

Хотілося б звернути увагу на ще один момент. Є.С. Гордієнко був і видатним науковцем свого часу. Починаючи з кінця 1860-х років він щорічно складає огляди стану губернії. Він залишив велику кількість праць соціально-економічного характеру, які на сьогодні є важливим історичним джерелом з економічної та культурної історії нашого краю [23].

Висновки. За понад тридцять років своєї діяльності у ролі земського гласного Є.С. Гордієнко був активним учасником усіх земських справ, приймав особисту участь у вирішенні всіх актуальних проблем земського життя губернії. Разом з З.І. Бекарюковим, очолюючи ліберальну

групу у губернському земстві, домогався проведення економічних заходів не в інтересах поміщиків, а в інтересах усіх шарів населення губернії. Є.С. Гордієнко був послідовним провідником ідеї народного представництва та громадської участі у вирішенні державних справ. Активно сприяв справі народного просвітництва. В тому числі і завдяки йому земська освіта Харківської губернії зайняла одне з перших місць в імперії. Звичайно,

діяльність Є.С. Гордієнка, як і інших ліберальних земських діячів значно обмежувалась умовами авторитарного режиму імперії, і багато його пропозицій в сфері економіки та публічної свободи не були реалізовані. Проте, його активна громадянська позиція, неустанна турбота про благо населення губернії, створює образ справжнього патріота своєї Батьківщини, чий досвід є корисним і для сучасних діячів системи місцевого самоврядування.

Список літератури:

1. Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук. Х., 2015. 276 с.
2. Socio-economic views and beliefs professor E.S. Gordienko. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія : Історія*. Вип. 52. Х., 2016. С. 73–80.
3. Постановления, речи и записки первого Харьковского губернского земского собрания, с 14 октября по 1 ноября 1865 г. Х. : Тип. И. Д. Гинзбурга, 1866. С. 4.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора, оп. 227, спр. 27, л. 1–3, 5–10, 25.
5. Гордиенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Х., 1885.
6. Див. напр. *Гордиенко Е. С. О положении земства и сельского хозяйства в Харьковской губернии / Е. С. Гордиенко // Южный край*. 1881. 20 января; *Г.Д. О земской статистике. Размышления по поводу доклада П. С. Ефименко «об организации статистических работ при Харьковской уездной земской управе» / Г. Д. // Южный край*. 1881. 27 января; *Гордиенко Е.С. Вопрос о привлечении земства к поставке продовольствия для армии / Е.С. Гордиенко // Южный край*. 1881. 24 марта та інш.
7. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, спр. 24, арк. 7.
8. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, спр. 72, арк. 19.
9. Веселовський Б. Б. Історія земства за сорок лет : в 4 т. / Б. Б. Веселовский. СПб. : Тип. О. Н. Поповой, 1909. Т. 3. С. 233.
10. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. / Л. Г. Захарова. М. : МГУ, 1968. с. 34
11. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала XX в. / Н. М. Пирумова. М. : Наука, 1977. С. 276.
12. Державний архів Харківської області Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора. 1797–1917 рр. Оп. 227, спр. 67, ч. 1. Арк. 30
13. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, спр. 1, арк. 38–39
14. Державний архів Харківської області Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора. Оп. 247, спр. 23, арк. 30.
15. Державний архів Харківської області Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора. Оп. 247, спр. 58, арк. 1–2.
16. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство европейской России 1881–1904. М. : Наука, 1980. С. 57.
17. Краткий очерк экономических мероприятий 23 земств России. Полтава : Изд. Полтавской губернской земской управы. Тип. Л. Фришберга, 1894. С. 54.
18. Державний архів Харківської області Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора. Оп. 266, спр. 74, арк. 58–59.
19. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, спр. 172, арк. 1.
20. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, т. 1, спр. 8, арк. 125.
21. Сборник узаконений и распоряжений правительства по земским учреждениям с разъяснениями Прав. Сената. 4-е изд. СПб. : Типолит. Вининькеева и Эттингера, 1876. С. 5.
22. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.) / П. І. Рогова ; АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; наук. ред. О. С. Онищенко. К. : Четверта хвиля, 2009. С. 62.
23. Див. напр. *Гордиенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е. С. Гордиенко . Х., 1885. 65 с. ; Гордиенко Е. С. Вопрос о привлечении земства к поставке продовольствия для армии / Е.С. Гордиенко // Южный край*. 1881. 24 марта та інш.

Bakumenko O.O. YE.S. GORDIENKO AND THE ACTIVITIES OF ZEMSTVOS OF THE KHARKIV PROVINCE IN THE 1860–1890S

The article examines the contribution of the outstanding public figure – E.S. Gordienko, in the activity of Zemstvo institutions of the Kharkiv Province in the last third of the 19th century. Zemstvo institutions, created as a result of the reform of 1864, left a deep mark in national history, significantly contributed to the development of the socio-economic and cultural spheres of society.

As part of the activities of the zemstvo local self-government institutions, the zemstvo liberal movement developed, which contributed to the formation of the foundations of civil society, tolerance, responsibility, etc. The activity of zemstvos would be impossible without people – enthusiasts, true patriots of their Motherland, who sought to change life for the better. Such a public figure was E.S. Gordienko is a nobleman, a university professor, a city mayor, a Zemstvo herald and the head of the district Zemstvo administration.

The article attempts to trace the main directions of activity of E.S. Gordienko as the voice of the provincial zemstvo, and find out which of his initiatives were implemented by the zemstvo and how they affected its activities. For more than 30 years, E.S. Gordienko worked fruitfully in the sphere of economic, educational and limited political activity of zemstvos.

The article pays special attention to the contribution of E.S. Gordienko in the attempts of the Zemstvo public to achieve the participation of people's representatives in solving the urgent problems of the contemporary life of society and the state. The reasons why a number of progressive proposals of E.S. Gordienko and the Liberal Party of Kharkiv Zemstvos remained dissatisfied with the central government, local administration or Zemstvo leadership. Considered the personal contribution of E.S. Gordienko in the development of public education in the province. It was concluded that despite the significant limitation of the activities of the Zemstvos by the conditions of the authoritarian regime of the empire, the active civic position of E.S. Gordienko allowed him to significantly influence the activities of zemstvos of the Kharkiv region, and her experience is useful for modern actors of the local self-government system.

Key words: *local self-government, zemstvo, zemstvo deput's, zemstvo liberalism, zemstvo activity, zemstvo education.*